

ГЕОПОЛІТИКА ТА ЛІДЕРСТВО В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Ветринський І.М.

аспірант

Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України

В представленной статье анализируется историко-политологический дискурс понятий „геополитика“, „геостратегия“, а также „лидерство“, выделяются их специфические черты и концептуальные принципы. Также рассматривается соотношение указанных политических концепций с современными международно-политическими процессами.

This paper sheds light on some aspects of analysis of historical and political discourse of concepts "geopolitics", "geostrategy" and "leadership" its peculiar features and conceptual principles. Also author is consider it's correlation with actual world processes.

У запропонованій статті аналізується історико-політологічний дискурс та сутність понять „геополітика“, „геостратегія“ та „лідерство“, виділяються їх специфічні риси та концептуальні засади. Також розглядається співвідношення даних політичних концепцій з сучасними міжнародно-політичними процесами.

Ключові слова: геополітика, геостратегія, лідерство, глобалізація,

Key words: geopolitics, geostrategy, leadership, globalization

За часи свого існування (трохи більше ста років) геополітика зайняла важливе місце в доктринальному оформленні зовнішньополітичної діяльності більшості провідних держав світу, ставши невід'ємною частиною їхньої політичної практики та теорії. Виникнення цього синтетичного вчення, яке об'єднало комплекси знань з історії, географії, політології та інших дисциплін вплинуло на загальне уявлення щодо багатьох процесів у світовій політиці. Однак геополітику варто оцінювати в контексті результатів її втілення на практиці. Зокрема, багато концептуальних положень геополітики було використано лідерами III Рейху для обґрунтування та практичного забезпечення своїх експансіоністських планів. В рамках напряму політичної науки, що називається „критична геополітика“ („critical geopolitics“), вивчаються різні аспекти класичної геополітики, її теорії та практики з метою критичної оцінки перспектив об'єднання географічного знання та систем влади, зокрема в сучасному світі („power“) [1; С.452]. В той же час більшість сучасних дослідників пропонують відкинути агресивне підґрунтя геополітики, що мало місце у минулому, та розглядати її виключно, як синтетичну наукову дисципліну і даний підхід є досить популярним – наприклад, геополітику вивчають в більшості ВНЗ відповідного спрямування в усьому світі.

В даній статті ми робимо спробу прослідкувати передумови виникнення та основні стадії розвитку геополітики, як наукового напряму та практичної діяльності, а також розглянути пов'язану з нею категорію

„лідерства“ в умовах сучасної міжнародної системи.

Епоха появи та розвитку класичних теорій та концепцій геополітики припадає на кінець 19 - початок 20 століть і співпадає з так званою „добою імперіалізму“ – часом коли, великі імперські колоніальні держави боролися між собою за право володіння й контролю над тими чи іншими територіями та зовнішніми ринками. Можна сказати, що певні доктринально-теоретичні аспекти імперіалізму, як специфічного загальнополітичного середовища, оформлюються у відносно автономну концепцію, що отримує назву геополітика. Головним об'єктом в даному контексті виступає земля, території, які можна захопити та/чи використовувати у власних економічних, соціальних, військово-стратегічних чи будь-яких інших цілях.

Наприкінці 19 століття виникають теорії А. Мехена та Ф. Ратцеля, які, разом з іншими дослідниками, вважаються батьками-засновниками геополітики. А. Мехен, автор концепції „морської сили“, першим обґрунтував важливість наявності сильного військового флоту для держави, яка прагне відігравати домінуючу роль у світовій політиці. Майже в той самий час німецький науковець географ Ф. Ратцель висуває власну концепцію в якій автор поєднує два різні напрями, переносячи в соціальну область певні закономірності розвитку тваринного та рослинного світу. Саме його праці можна вважати такими, що заклали основні засади нового синтетичного вчення –

геополітики, хоча сам він цей термін не застосовував, а говорив лише про політичну географію. Британський політик - географ за освітою - Х. Маккіндер при побудові своєї геополітичної концепції виходив з того, що світ являє собою вже сформовану замкнену політичну систему й деякі його регіони є ключовими для контролю та влади над усім світом. Так з'явилася його концепція „хартленду” – тобто зосередження континентальних мас Євразії, що їх автор вважав найбільш сприятливими географічним плацдармом для контролю над усім світом [2]. Якщо А. Мехен та Х. Маккіндер під час обґрунтування своїх концепцій виходили переважно з військово-стратегічної доцільності, то риторика іншого класика геополітики шведа Р. Челлена багато в чому є продовженням політико-географічної теорії Ф. Ратцеля. Саме Челлен першим вводить в політологічний лексикон термін „геополітика”, пов'язуючи його саме з поняттям панування держави (зокрема на просторі) [3; С.94]. Челлен зазначає, що великі країни є експансіоністськими державами, тож простір вже поділеного світу може бути лише відвоювано однією державою в іншій [2]. Подібні ідеї були розвинені та доведені до практичного втілення ще одним класиком геополітики, німецьким генералом К. Хаусхофером. Будучи військовим-практиком він з великим обуренням сприймав результати поразки своєї держави в Першій світовій війні та пояснював її причину, зокрема, саме незнанням військовим керівництвом законів геополітики. Хаусхофер обґрунтовував необхідність реваншу, який згідно його уявлень був би просто відновленням „природно-історичної” справедливості. Його праці викликали великий резонанс в суспільстві тогочасної Німеччини, особливо серед правлячої еліти. Багато з його доробку увійшло до ідеологічного фундаменту нацизму.

Класична геополітика розглядає світ як карту бойових дій (дійсних, очікуваних невдовзі чи потенційних – тобто невідворотних у майбутньому), в цьому контексті визначального значення набувають такі показники держави як розмір її території, ландшафт, населення, економічний й військовий потенціал. Деякі географічні особливості держав – наявність гір чи морів (особливо якщо вони знаходяться на кордонах) - можуть мати життєво важливе значення, в першу чергу в контексті безпеки у випадку війни. Як ми вже наголошували, певні політико-ідеологічні засади імперіалізму (ідея

вищої раси, боротьба за життєвий простір і т.д.) дали поштовх до розвитку класичних теорій геополітики, в рамках яких вперше на основі аналізу сукупності географічних та військово-політичних факторів держави будувалися та обґрунтовувалися необхідні умови для її світового панування. На сучасному етапі більшість дослідників зауважують, що не знайдено єдиної чіткої думки щодо її предметного поля. Це зрозуміло, бо втративши свій „практичний стрижень” у вигляді головної мети – досягнення світового панування, геополітика залишається у дещо невизначеному стані. Однак, якщо для науковців такий стан речей є цілком задовільним і тільки відкриває нові горизонти для досліджень, то для представників практичної, тобто військово-політичної сфери застосування геополітики подібна невизначена ситуація неможлива. Логічно, що на практиці, за відсутності нових альтернатив, геополітика сприймається так само, як раніше – комплекс знань, що дозволяє шляхом врахування актуальних геополітичних чинників держави забезпечити їй більш вигідне місце на світовій арені. Найнебезпечнішим, на нашу думку, в даному підході є принципат серед інших чинників саме військової сили, як провідного фактору геополітики.

Звичайно, у випадку геополітики загрозу несуть не теоретичні узагальнення та концепції, а саме побудова на їх базисі зовнішньої політики великих держав, її практичне втілення. Так, за твердженням деяких дослідників, не дивлячись на неоднозначне ставлення до геополітики як теоретичного напрямку в науці про міжнародні відносини, геополітичні імперативи присутні в діяльності держав, а рекомендації геополітиків враховуються під час вироблення зовнішньополітичних рішень у багатьох країнах [4; С.79]. Після Другої світової війни центром розробки геополітичних теорій та концепцій стали Сполучені Штати. Як зазначає С. Юрченко, „на багатьох американських географів, а також на американську спільноту та багатьох військових керівників справило велике враження перебільшені повідомлення про той вплив, який буцімто здійснила на німецьку стратегію школа геополітики, створена в Німеччині Карлом Гаусхофером” (згідно тексту. – І.В.) [5; С. 22]. Згідно з цими уявленнями, саме геополітичному підходу завдячували величезні практичні успіхи Німеччини на початковому етапі Другої світової війни, тож логічно, що така велика й

потужна держава як США прагнула врахувати подібний досвід. Своїм основним завданням дослідники бачили всебічне вивчення їх актуального політико-географічного (геополітичного) становища, а також аналіз та моделювання найбільш ефективної у військово-стратегічному плані позиції США на світовій геополітичній арені з метою набуття ними глобального світового лідерства.

Власне фундамент для подальшого розвитку американського „геополітичного мислення” та його втілення на практиці заклав ще в роки війни американський науковець Н. Спайкмен, якого багато хто називає продовжувачем справи А. Мехена. Спайкмен дійсно зробив велику роботу по вивченню, систематизації та інтерпретації основних геополітичних концепцій не лише Мехена, а й інших класиків геополітики, насамперед Х. Маккіндера, чию концепцію „Хартленду” він брав за основу, хоча й дещо змінив бачення її ключового елементу, яку назвав „Рімленд”. Як зазначає Ю. Тихонравов, для Спайкмена, „на відміну від перших геополітиків, сама географія не була особливо цікавою, ще менше його турбували проблеми зв'язків народу з ґрунтами, вплив рельєфу на національний характер тощо”. Він розглядав геополітику, як найважливіший інструмент конкретної міжнародної політики, як аналітичний метод й систему формул, що дозволяють виробити найбільш ефективну стратегію. „В світі міжнародної анархії, – писав Спайкмен, – зовнішня політика повинна мати своєю метою насамперед покращення чи принаймні збереження порівняльної силової позиції держави. Сила в кінцевому рахунку означає здатність вести успішну війну і в географії знаходиться ключ до проблем військової й політичної стратегії. Територія держави – це база, з якої воно діє під час війни й стратегічна позиція, яку воно займає під час тимчасового перемир'я, що його називають миром. Географія являється найбільш фундаментальним фактором у зовнішній політиці держави, бо цей фактор є найбільш постійним. Міністри приходять і йдуть, помирають навіть диктатури, але гірські ланцюги залишаються незмінними” [2]. На наш погляд, позиція Н. Спайкмена являє собою приклад підходу до геополітики як до практичної діяльності, що був започаткований в Сполучених Штатах після Другої світової та загалом впливав на їх зовнішньополітичну стратегію під час всього періоду холодної війни й залишається актуальним досі (зокрема, це видно на прикладі війни в Іраку, де США намагалися вирішити свої

зовнішньополітичні задачі за допомогою військової сили). Розпад Радянського Союзу суттєво змінив міжнародно-політичне середовище, проте це не змінило докорінним чином концептуальне підґрунтя американської зовнішньої політики.

Аналізуючи поняття, якими оперує геополітика, її основні цілі та засоби можна побачити, що багато з них мають відповідники у імперській політичній стратегії. Так однією з ключових категорій геополітики є сила, яка в свою чергу також являється основним політичним інструментом (засобом досягнення політичних цілей) класичних імперій. Окрім засобів згадана подібність проявляється й на рівні мети – прагнення до досягнення стратегічної переваги в силі, яке автори геополітичних теорій не схильні обмежувати жодними рамками, а навпаки спрямовують його в своєрідну перспективу, аж до глобального панування, що повністю відповідає ірраціональній імперській стратегії домінування у світі. С. Юрченко, цитуючи В. Разуваєва, зазначає, що „один з типових підходів до геополітики полягає в поширенні цього терміну на боротьбу держав за перевагу й владу в світі чи регіоні” [5; С.29]. Що стосується поширеного нині підходу до розділення геополітичної теорії та практики (який є на нашу думку, достатньо обґрунтованим) варто зазначити, що деякі сучасні дослідники розрізняють фундаментальну та прикладну геополітику. Перша вивчає розвиток геополітичного простору планети, а друга покликана виробляти принципові рекомендації, щодо основної лінії курсу держави чи групи держав на світовій арені. Прикладну геополітику також називають геостратегією [5; С.31]. Отже, фундаментальна геополітика відноситься здебільшого до теоретичної сфери, а прикладна чи геостратегія орієнтована на практичне застосування. Як зазначає С. Юрченко посилаючись на Т. Михайлова „геостратегія частіше пов'язана з військовою сферою, аніж з політичною чи географічною. Її метою є – з'ясувати значення військових баз й економічних ресурсів під час прийняття стратегічних рішень. У мирний час геостратегія оцінює військово-економічну стратегію держав” [5; С.33]. 3. Бжезинський визначає геостратегію як „стратегічне управління геополітичними інтересами” [6; С.12]. В свою чергу сам С. Юрченко визначає геостратегію як „найважливішу категорію геополітики, що характеризує діяльність держави на міжнародній арені, яка спрямована на створення, підтримку та

збільшення своєї могутності за рахунок володіння найбільш сприятливим просторовим положенням, що досягається за допомогою військових й невійськових засобів” [5; С.39]. Таким чином можна стверджувати, що саме геостратегія є тим спадком класичної геополітики, що не втратив актуальності й сьогодні, особливо для „держав-лідерів”, ставши невід’ємною частиною їхньої політичної практики. Водночас, як ми бачимо, можна прослідкувати пряму лінію наступності від імперської політики до геостратегії за основними ознаками - мета, засоби. Але на відміну від термінів „імперська політика”, „імперська стратегія” та ін., які сприймаються деякими дослідниками ледь як не маргінальні, поняття геостратегія й геополітика відносяться до цілком прийнятних та широкоживаних. Однак звичайно згадана заміна чи трансформація понять не вирішує проблему загрози подібної політичної стратегії для міжнародної та навіть глобальної безпеки.

Одним з ключових понять сучасної світової політики є лідерство та похідне від нього – держави-лідери міжнародної спільноти. На думку А. Богатурова лідером може вважатися та держава (чи кілька держав, бо лідер не обов’язково один), що за критеріями свого часу є здатною до найвищої здатності впливати на формування міжнародного порядку в цілому чи його окремих фрагментів [7]. І. Рижов наводить наступне визначення лідерства: „Лідерство в широкому сенсі ми можемо визначити, як невідчужені суб’єктно-об’єктні відносини домінування та підкорення, впливу та слідування із приводу завоювання, утримання й використання влади” [8; С.95]. Ще одне трактування він наводить з посиланням на А. Соловйова „Лідерство – інститут влади, що дозволяє окремій особі (групі осіб) за рахунок володіння вирішальними повноваженнями в процесі прийняття рішень в масштабах держави (партії, руху, регіону) та наявності авторитету провадити певну політичну лінію” [8; С.95]. Як зазначає І. Рижов геополітика, також має справу з категорією лідерства (хоча здебільшого й опосередковано), визначаючи ключові умови (які здебільшого пов’язані з територією) для його набуття [8; С.99]. В даному випадку поняття лідерства практично ототожнюється зі світовим пануванням. По відношенню до світової політики, виділяють наступні критерії лідерства: 1) військова сила, 2) науково-технічний потенціал, 3) виробничо-економічний потенціал, 4) організаційний

ресурс, 5) сукупний креативний ресурс (потенціал виробництва затребуваних життям культурних, ідейних, наукових та інших інновацій) [Богатуров – С. 163]. За ступенем важливості вказані лідерські риси розташовують в наступній послідовності: 1) військова сила, що є придатною для встановлення контролю над поведінкою інших держав; 2) економічна потужність, як засіб для підтримки своєї сили; 3) ідеологічний вплив, пов’язаний з виникненням в інших держав бажання добровільно підкоритися лідеру, дослухатися до його думки чи просто імітувати його поведінку [9; С.162]. Відповідно до ліберальних уявлень, функція лідера полягає в його здатності до несення відповідальності за формування світового порядку, відповідно сприяння чи перешкоджання загальній гармонії міжнародних відносин. В свою чергу, з позицій політичного реалізму лідерство розглядається, як здатність нав’язати свій інтерес в якості інтересу групового (загальносвітового, регіонального) [9; С.159]. Відносини між лідерами, фактичними чи потенційними завжди носили конфліктний характер. Як правило багато держав мають лідерські амбіції, але звичайно будь-які спроби оспорити їхню роль викликає агресію з боку фактичних лідерів [9; С.159]. Таким чином можна побачити, що перевага у військовій силі була й залишається визначальною рисою, як для імперій минулого, так і для сучасних держав-лідерів. Геополітика є спробою обґрунтування одного з основних шляхів для її нарощення чи більш ефективного застосування з метою набуття чи посилення впливу на інші держави, або домінування над ними. А геостратегія являється максимально наближеним до практики планом реалізації геополітичних інтересів держави (нарощення впливу, домінування).

Під час аналізу геополітичного лідерства необхідно також враховувати такий надзвичайно важливий чинник, як загальне міжнародно-політичне середовище. На відміну від 19 ст. коли переважна більшість визначальних рішень, щодо світової політики приймалися в Західній Європі, а основна боротьба між державами точилася за контроль над віддаленими територіями й відповідно цим визначався рівень впливу держави у світі, зараз ми маємо справу з замкненою глобальною системою. Розвиток комунікацій, транспортних мереж та новітніх видів озброєння фактично в багато разів зменшив відстані між державами. Однак

найважливішим чинником, що змусив великі держави докорінно переглянути ставлення до війни, стало винайдення ядерної й термоядерної зброї та засобів її доставки. Поява „абсолютної зброї” здатної знищити всю планету привнесла нові правила гри на міжнародній арені. Так звані „ядерні держави” необхідно було розробити ефективну систему взаємного контролю та стримування на наддержавному рівні. Це дало новий поштовх для розвитку міжнародного права – цілого ряду міждержавних договорів, конвенцій та інститутів, що сприяло значному поглибленню співпраці, яке, на нашу думку, можна вважати одним з важливих етапів глобалізації як побудови саме загальносвітового суспільства.

Дж. Гобсон був одним з перших хто протиставив імперський „політичний егоїзм”, який він охарактеризував як „агресивний імперіалізм”, та „інтернаціоналізм”, під яким автор розумів „наявність могутніх національностей, що поважають себе та шукають союзу на ґрунті спільних народних потреб та інтересів” [10; С.24]. Дані уявлення дещо перекликаються з концепцією „міжнародного суспільства”, яке на відміну від „звичайного” складається з суверенних держав, однак Дж. Гобсон розглядаючи „інтернаціоналізм” робить акцент саме на їх взаємодії та співпраці, а не конфліктності (яку автор адресує імперіям та їх політиці). О. Білорус також зазначає, що „глобальний егоїзм країн-лідерів – одна з найсерйозніших сучасних загроз людству” та додає, що „невідвротна „залізна хода” глобалізації та майбутньої глобальності світу вимагає принципово нової розстановки основних геополітичних і геостратегічних сил світу, досягнення єдиного світового простору” [11; С.14]. Одними зі складових глобалізації називають процеси універсалізації та гомогенізації світу [12; С.369]. Багато науковців схильні ототожнювати згадані процеси з вестернізацією – активним розповсюдженням характерних для західної цивілізації цінностей та норм поведінки [12; С.370]. В цьому контексті ми вважаємо доцільним зауваження, що „по-перше, кожна культура по-своєму сприймає та засвоює норми інших культур, по-друге, сама західна цивілізація не є однорідною. Та по-третє, далеко не завжди розповсюджуються саме західні культурні форми. Існує й зворотній процес, що проявляється у інтересі Заходу к східним релігіям, африканській культурі тощо” [12; С.370]. А. Гофман зауважує, що „ріст

суспільств в класичній думці та в соціально-політичній практиці минулого розумівся, як ріст національних та(чи) багатонаціональних держав, імперій” [13; С.44]. Однак, „тенденція до універсалізації соціального розвитку та до розширення меж соціальної інтеграції, посилення взаємозалежності та взаємних контактів між суспільствами, утворення великих регіональних співтовариств, нарешті утворення світового співтовариства – все це безсумнівні реалії сучасної епохи” [13; С.43]. Як зауважують вітчизняні вчені „глобалізація в своєму найбільш загальному – рамочному – вигляді постає, як системна взаємозалежність людства, що зростає та виражається в компресії часу й простору. Це процес, що формує людство в його загальних якостях крізь зв’язки всіх видів та порядків” [12; С.494]. Також її розглядають як „процес поступового розширення, поглиблення та прискорення світових взаємозв’язків поміж народами, країнами та цивілізаціями в усіх галузях суспільного життя” [14; С.80]. Згідно цього „сутність глобалізації полягає в перетворенні Людства в єдину, багаторівневу, структурно-функціональну макроцивілізаційну систему, в якій – в ідеалі – окремі елементи, блоки, підсистеми будуть працювати на забезпечення і підтримку один одного” [14; С.80].

Однією з визначальних ознак глобалізації є взаємозалежність всіх міжнародних акторів, яка вимагає принципово нового підходу до побудови взаємовідносин та діяльності на світовій арені – принципат національних інтересів має доповнитись загальнолюдськими інтересами, а „політичний егоїзм” має заступити глобальне мислення та розуміння об’єктивних тенденцій та проблем сьогодення. Противагою цьому виступають неоімперські стратегії великих держав, які виражаються в концепціях „боротьби за лідерство”, прагненні стати „полюсом” чи „центром сили” та знаходять втілення в геостратегічних цілях. Геополітика та геостратегія, які й досі являються одними з головних політичних орієнтирів для урядів низки великих держав світу, є ідеологічно-доктринальним спадком (а відповідно й в певному сенсі втіленням) т.з. „добі імперіалізму” та імперської політики як такої. Однак в специфічних умовах епохи глобалізації даний підхід загрожує глобальній безпеці.

Література:

1. Dalby S., Tuathail G. The critical geopolitics constellation: problematizing fusions of geographical knowledge and power// Political Geography. Vol. 15, 6/7. Elsevier Science Ltd, 1996. - P. 451-456
2. Тихонравов Ю. Геополитика / Библиотека "Полка букиниста": Значимые книги отечественных и зарубежных авторов [электронный ресурс] – Режим доступа: http://polbu.ru/tihonravov_geopolitics/
3. Челлен Р. Государство как форма жизни / Рудольф Челлен; [пер. с швед. и примеч. М. А. Исаева; предисл. и примеч. М. В. Ильина]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 319 с.
4. От миропорядка империй к имперскому миропорядку / [Войтоловский Ф.Г., Гудев П.А., Соловьев Э.Г., Гиголаев Г.Е., Зотов С. А., Пеньковцев Р.В.]; Отв. ред. Ф.Г. Войтоловский, П.А. Гудев, Э.Г. Соловьев. М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2005. – 204 с.
5. Юрченко С. В. Геостратегия США в процессе становления глобальной держав: дис... доктора полит. наук: 23.00.04 / Юрченко Сергей Васильевич. - Симферополь, 2001. - 430 с.
6. Бжезинский З. Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы) / З. Бжезинский; [пер.с англ. О. Уральская]. – М.: Междунар. отношения, 1999. – 256 с.
7. Богатуров А. Лидерство и децентрализация в международной системе// Международные процессы: журнал теории международных отношений и мировой политики [электронный ресурс] Реальность и теория. Т. 4. – 2006. - № 3(12). – режим доступа до журн.: <http://www.intertrends.ru/twelfth/001.htm>
8. Рыжов И. Проблемы регионального лидерства в мировой политике: к постановке вопроса// Пространство и время в мировой политике и международных отношениях: материалы 4 Конвента РАМИ. В 10 т. / под ред. А. Ю. Мельвиля; Рос. ассоциация междунар. исследований. – М.: МГИМО-Университет, 2007. Т. 6: Новые тенденции в мировой политике / под ред. В. С. Ягья, В. С. Денисенко. – С. 94-104
9. Современная мировая политика: Прикладной анализ / [Байков А.А., Балувев Д.Г., Баталов Э.Я. и др.] Отв. ред. А. Д. Богатуров. – М.: Аспект Пресс, 2009. – 588 с.
10. Гобсон Дж. Империализм / Джон Гобсон; пер. с англ. В. Беленко. – Ленинград: Рабочее Издательство «Прибой», 1927. – 287 с.
11. Глобалізація і безпека розвитку: Монографія (Рос. Мовою) / [О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко, Ю. М. Пахомов та ін.]; Керівник авт. Колективу і наук. ред. О. Г. Білорус. К.: КНЕУ, 2002. – 789 с.
12. Цивілізаційна структура сучасного світу [у 3-х томах] / Т. 1: Глобальні трансформації сучасності (російською мовою) / [Пахомов Ю. М., Павленко Ю. В., Кримський С. Б. та ін.]; під ред. Ю. М. Пахомова і Ю. В. Павленка. К.: „Наукова думка”, 2006. – 687 с.
13. Гофман А. От „малого” общества к „большому”: классические теории социального роста и их современное значение// Рубеж (альманах социальных исследований) [электронный ресурс] / 1998. - № 12. - С. 33-47. – Режим доступа: <http://www.ecsocman.edu.ru/rubezh/msg/155117.html>
14. Ял М., Пазізіні С. Феномен і сутність глобалізації // Глобалізація і глобальне управління: історичний, соціальний та політологічний виміри. Матеріали міжвідомчої науково-практичної конференції / відп. ред. С.О. Шергін. - К.: Центр вільної преси, 2009. - С. – 80-85